

יונה: הגזירה הנבואית לעומת הבחירה האנושית

מקובל בישראל עוד מימי המשנה, כי ביום הכיפורים בערב היום, לאחר קריאת התורה בתפילת המנחה, המפטיר קורא את כל פרקי יונה (ברייחא בתלמוד בבלי, מגילה ל"א א'). יונה, במורשת ישראל, אינו ספר בפני עצמו. יונה הוא "ספרון" זעיר (48 פסוקים), הכולל סיפור קצר, הכולל במקרא בתוך ספר "תרי עשר", שהוא אחד מעשרים וארבעה ספרי המקרא.

ספר "תרי-עשר", שהוא מספרי הנביאים בחנ"ך, מחובר משנים עשר ספרי-נבואה "זעירים", שנאספו לספר אחד כדי לשומרם שלא ילכו לאיבוד מחמת זוטרותם (בכמות). יש לזכור כי התואר "זעירים" (minor) מגדיר את "קובצי" הנבואות שב"תרי עשר", ולא את הנביאים עצמם. היהדות אינה מסייגת את אישיה וראשיה באורח הדרגתי (כיתתי או ערכי), ואינה מבחינה בנביאיה בין "גדולים" (major prophets) לעומת אלו שהם כביכול "קטנים" (minor prophets). זוהי גישה המקובלת אולי בנצרות אבל בוודאי לא ביהדות המקורית (הגישה שפשתה לאחרונה בקרב חוגים חרדיים להכתיר אישים רבניים מסויימים בתואר "גדולים" היא ללא ספק זמורת זר המשקפת השפעה מערבית-נכרית). נביאי "תרי עשר", עמוס והושע וכו', אינם זעירים יותר מישעיהו וירמיהו. וכן יונה. סיפורו זעיר בכמות. אולם הוא עצמו, באישייתו ובשליחותו, זוהר באור קסמים נשגב. ואף בסיפור אכזבתו ומחדלו הוא מתגלה כענק הרוח המנחיל בשורתו לדורות.

מה סוד קסמו של סיפור יונה? ומהו הקשר הרעיוני בינו לבין היום הקדוש? הסיפור כולו מוקדש לתיאור שליחותו האלקית של גיבורו – יונה בן אמיתי – לנינוח, והרפתקאותיו בים וביבשה. הסיפור מדגים את כוח החשובה האנושית ושפע רחמי האל על כל ברואיו.

יונה בן אמיתי, גיבורו הראשי של הסיפור, מוזכר במקרא, מחוץ לספרו, עוד פעם אחת נוספת בלבד, ושם בתוספת תוארו הנבואי וציון מקום מוצאו (מלכים-ב' י"ד כ"ה): "יונה בן אמיתי הנביא, אשר מגת החפר". בספר יונה עצמו לא נאמר כלל שיונה היה נביא, ולא צויין בו לא זמנו ולא מקומו; הוא מופיע בו לפתע, על רקע של מיסתורין ותעלומה. אולם מתוך המסופר בספר מלכים ניתן לשבצו במסגרת גיאוגרפית והיסטורית ברורה (אם נניח, כפי שמסתבר, שבשני המקורות מדובר באותו נביא). נביא זה חי, איפוא, בתקופת המלכות המפולגת, בתחום מלכות שומרון הצפונית (גת-חפר שוכנת מעל לעמק יזרעאל צפונה, בין ים כנרת והכרמל), והוא שבישר בנבואתו (שחאריכה המדויק אינו מצויין) את הצלחותיו של ירבעם בן יואש מלך ישראל (הוא "ירבעם השני" מבית יהוא; בשנים 744-784 לפה"ס), את ניצחונו על צבא ארם, ואת הרחבת תחומי מלכותו המשגשגת (שם): "הוא השיב את גבול ישראל, מלבוא חמת עד ים הערבה, כדבר ה' אלהי ישראל, אשר דבר ביד עבדו יונה בן אמיתי – הנביא אשר מגת החפר". הפסוקים הבאים בהמשך העניין (שם כ"ו-כ"ז), בשיגבם ובקיצבם הנבואי, נובעים ללא ספק ממבועי סיגנון דבריו המקוריים של נביא אפוף-מיסתורין זה, יונה מגת החפר: "כי ראה ה' את עֲנִי (ע' בחטף קמץ-קטן) ישראל מורה מאד, ואפס עצור ואפס עזוב, ואין עוזר לישראל, ולא דבר ה' למחות את שם ישראל, ויושיעם ביד ירבעם בן יואש".

פירוש: ה' ראה שהעוני (הלחץ והסבל) של עם ישראל ירוד ומדכא מאד, והעם שרוי במצב של חוסר הנהגה ומשטר — אין מי שישלוט ("יעצור") בעם ומי שיעזור ("יעזוב") לו, ולכן הושיעם ביד ירבעם בן יואש (למרות חטאיו), ונתן בידו שילטון מורחב ויציב — כדי שחס וחלילה לא יימחה שם ישראל.

בהשוותנו את שני המקורות המקראיים, הקטע שבספר מלכים עם כללות ספר יונה, אנו עומדים משתוממים ונדהמים. הם אינם מתייחסים זה לזה כלל! בספר מלכים לא מוזכר (ואף לא ברמז) ש"יונה בן אמיטי הנביא אשר מגת החפר" הוא בעצם זה שנשלח לנינוה (וניסה לברוח חרשישה ונבלע במעי הדגה, וכו' וכו'); ובספר יונה לא מצויין (ולו רק כבדרך אגב) ש"יונה בן אמיטי" הוא בעצם נביא ממלכת ישראל, שדבריו על הצלחת מלכות ירבעם בן יואש התקיימו במילואם. אכן, מה רב ועצום ההבדל בין שני התיאורים: בספר מלכים מודגש שדברי הנביא יונה על הרחבת גבולות מלכות ירבעם בן יואש מתקיימים במילואם; ואילו בספר יונה מתקבל הרושם שדברי הנביא באופן מילולי על הפיכתה הממשית של נינוה אינם מתקיימים כלל (עיין להלן פירוש חז"ל).

הקורא בספר מלכים אינו מודע כלל לקיומה של העיר נינוה, ושליחותו של יונה לשם; והקורא בספר יונה מופקע לגמרי מתחום ההווייה הלאומית והמדינית של ארץ ישראל ועם ישראל. עצם הביטוי ישראל אינו מוזכר כלל בספר יונה! וה' אלקים אינו מופיע בו בתור אלקי ישראל אלא אלקי השמים.

בספר מלכים מצויין שם עירו של הנביא, אולם בספר יונה הגיבור מופיע מאי-שם, אפוף מסתורין. בתשובתו לשאלת המלחים (א' ח'), "מה מלאכתך? ומאין תבוא? מה ארצך? ואי-מזה עם אתה?", יונה משיב (א' ט'): "עברי אנוכי, ואת ה' אלקי השמים אני ירא, אשר עשה את הים ואת היבשה". זה כל הידוע לנו על רקע חייו, מולדתו ואמונתו של יונה — וכל זאת רק מפי הגיבור עצמו, ולא מתוך סיפור העלילה. בתפילתו לה' אלקיו ממעי הדגה, אינו מעלה זכר ארצו ועמו, אלא מזכיר בסתמיות "היכל קדשך". לא ברור מהו היכל זה: האם כוונתו של הנביא (ממלכת שומרון) לבית המקדש הבנוי בירושלים שבממלכת יהודה? בספר יונה מוזכרת בשמה רק עיר חוף אחת בארץ ישראל, היא עיר החוף היפה יפו (מלשון יופי) שבנחלת דן (יהושע י"ט מ"ו) — עיר נמל עתיקה (פלשתית) שהייתה מפולשת ליורדי ים מבני עמים ודתות שונים. לעיר זו "ירד" יונה כדי למצוא אוניה העומדת להפליג לחרשיש. אולם, לא מסופר מאין בא לשם (מגת החפר?).

כמוכן שמכל האמור למעלה אין להסיק ששני "יונה בן אמיטי" הם, ושהנביא שבספר מלכים אינו זה שבספר יונה. כלל נקוט בידינו ממורשת חז"ל ש"דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר", והמקורות מלמדים זה על זה; בידינו להשלים את התמונה הכללית מיריעות שונות. יש להבין כי שיקולים סיפוריים, אמנותיים והגותיים, מכריעים בדרכי הסיפור המקראי לעניין הגלוי והמכוסה בהם. במרכז הגיגיו של הסיפור שבספר מלכים — נצחיית קיימו ומאבק המשכיותו של עם ישראל. תומת אמונתו המונותיסטית של העם, במישור הדתי, יחד עם טוהר התנהגותו המוסרית, במישור החברתי — הם הבסיס לברית האלהית הנצחית שבין האל לעמו, שבה מתלכדים המושגים של עם ישראל, ארץ ישראל ותורת ישראל — לרו אחד של שלמות.

בעוד שבספר מלכים הדגש הוא על יונה כנביא ישראל, בספר יונה מופיע הגיבור כנביא לגויים. והנושא המרכזי בו הוא רעיון התשובה במלוא היקפו האוניברסלי והקוסמולוגי. נקודת המוקד בספר יונה היא העיר נינוה, והחברה המתוארת שם אינה יהודית אלא בין לאומית; מלבד הגיבור הראשי אין עוד "עברי" אחר הפועל בכל מהלך הסיפור. וכל הגיבורים הפועלים בספר יונה

— למן המלחים שבספינה עם רב החובל בראשם, ועד אנשי יונה עם מלכם בראשם — מתגלים בהתנהגותם, וביחסם אל הנביא ודבריו, כאנשים נפלאים בהגינותם, תמימותם ויושרם.

וכך יש להבין את מקומו של יונה בתהליך התפתחות הנבואה בישראל: הנביא יונה הוא הנביא היחיד הידוע לנו המשמש בתור חוליית ביניים בין הנביאים הטרומ-קלסיים (ה"ראשונים") — שפעלו עד סוף המאה התשיעית לפני הספירה, בעיקר בתור מגשרים בין דבר הנבואה לחצר המלכות — ובין הנביאים הקלסיים (ה"אחרונים"; נביאי הכתב או הנאום) — שהתחילו בפעילותם בדרך של הופעות בפומבי לפני העם, ברחובות ובשווקים ובחצרות המקדש, במחצית המאה השמינית לפני הספירה, בימי הגיאות והשיגשוג של מלכות ישראל בצפון ומלכות יהודה בדרום. יונה הנביא משמש איפוא כעין גשר נבואי בין פעילותם של נביאים בעלי-מופת — כמו אליהו ואלישע בימי אחאב (מבית עומרי; 875-852 לפה"ס) ובימי יורשיו — ובין פעילותם של הנביאים הסיפוריים — כדוגמת ה"ארבעה שנתנבאו בפרק אחד", בימי ירבעם מבית יהוא בישראל ועוזיהו מבית דוד ביהודה: עמוס, הושע, מיכה וישעיהו.

שני סיפורי יונה במקרא — (א) סיפור הנבואה על הרחבת מלכותו של ירבעם בן יואש (הנביא מוזכר בשמו, שם אביו ושם עירו); (ב) סיפור ספר יונה (הנביא מוזכר בלי שם עירו) — משלימים במתח הניגודי שביניהם: הסיפור הראשון הוא כולו לאומי-ישראלי, במובן המצומצם של מלכות ישראל הצפונית; הסיפור השני אופקו אוניברסלי, וחורג מגבולות ישראל: הנביא נשלח לנינוה.

כדי להבין את הקשר הפנימי בין הסיפורים, יש לעמוד על הרקע ההיסטורי, זמן שליחותו של יונה לנינוה, ועל מקומה של ממלכת אשור (שהעיר נינוה היא בירתה) בתודעת הנבואה בתקופתו, ולבחון את סבכי מערכת הכוחות המדיניים והצבאיים במזרח התיכון — ובעיקר את מעמדה של אשור כמעצמה עולמית במאזן הפוליטי הבין-לאומי — במשך המאות התשיעית, השמינית, והשביעית לפני הספירה. מסתבר להנחת שיונה הנביא מגת החפר חי במחצית הראשונה של המאה השמינית, בזמן החופף בערך את סוף מלכותו של יואש (798-744) ותחילת מלכותו של ירבעם בנו (784-744). לפי השקפת חז"ל הרואה את יונה כתלמידו של אלישע, והמשבצת את פעילותו בימי עלומו במאורעות ראשית מלכותו של יהוא (842-814), יש להקדים זמנו למחצית השנייה של המאה התשיעית. מסורת אגדית במדרש תהלים (כ"ו ז'), הטוענת שיונה הוא בן האשה האלמנה הצרפתית שהחיה אליהו (מלכים א' י"ז ט'), מקדימה עוד יותר את תאריך לידתו, למחצית הראשונה של המאה התשיעית, לימי מלכותו של אחאב (874-852).

בימי פעילותו של יונה — בין לשיטת המקדימים (850-830 לפה"ס בקירוב) ובין לשיטת המאחרים (790-770) — עדיין לא הופיעה אשור בתולדות ישראל ובתודעת הנבואה כממלכת זדון ורשע אלא להיפך כשביב אור ותקווה. במאה התשיעית — בימי מלכות בית עומרי בישראל, תועבת הנביאים אליהו ואלישע, ובראשית מלכות יהוא — בימי מאבק העם על קיומו כנגד הצקות מלכי ארם בצפון (סוריה), שימשה תחזית ממלכת אשור המתעוררת, ללא ספק, כמקור עידוד ונחמה. שהרי ביכולתה לשמש מעצור ומתג לשאיפות ההתפשטות של ארם. מאוחר יותר, בתחילת המאה השמינית, בימי יואש ותחילת ימי ירבעם בנו, הייתה ממלכת אשור, מבחינה צבאית ומדינית, במצב של ירידה ושפל. החל מהמחצית השנייה של המאה השמינית ואילך מתחילה ממלכת אשור להופיע בזירה המדינית ובתודעה הנבואית כאיום ממשי לעם ישראל, ולבסוף — כאויב הרסני ומדכא. נביאי מחצית המאה השמינית (עמוס, הושע, ישעיה, מיכה) — שפעלו דור, דורותיים או דורות לאחר יונה — היו הראשונים שראו סכנה חמורה הגלומה באפשרות התעצמות ממלכת אשור כשבט אפו של ה' וכמטה זעמו נגד עמו ישראל.

מסתבר כי שליחותו של יונה לנינוה — כמתואר בפרקי סיפור יונה — לא יכולה הייתה

להתרחש אלא או בסוף המאה התשיעית או בתחילת המאה השמינית — לפני שאשור הופיעה בזירת ההיסטוריה העולמית והיהודית כממלכת זדון, כמטה הזעם של ה' במיגור מלכות ישראל. בימי יונה, אשור עדיין איננה אויבת ישראל, והעיר נינוה עדיין איננה סמל הרישעות והשחיתות. באופן עולמו, נינוה היא "עיר גדולה לאלהים". והיא מזכרת בהמית רחמים וחמלה, כעיר גדולה וחשובה, המוצבת על איתנה, והנענית מיד לקול הנבואה, וחוזרת בתשובה גמורה, ובכך ניצלת מגזירת חורבנה. בספר יונה, נינוה מופיעה כדוגמה לעיר אוניברסלית, אנושית-כללית, העומדת בפני עצמה, ולא כבירת אשור. ובכן, מה מסמלת נינוה? ומה פשר כל הסיפור המופלא על יונה ושליחותו לעיר זו?

הסיפור פותח בדבר ה' ליונה (א' ב'): "קום לך אל נינוה העיר הגדולה, וקרא עליה, כי עלתה רעתם לפני". זהו פסוק קצר: לא נאמר בו מה לקרוא על העיר; ומובנו, "וקרא עליה" את קריאתי (רש"י), בהקבלה לדבר ה' שנית אל יונה (ג' ב'), "קום לך אל נינוה העיר הגדולה, וקרא אליה את הקריאה אשר אנוכי דובר אליך". מה הייתה הקריאה? זאת אנו למדים רק אחר כך בשמעינו אותה יוצאת מפי הנביא עצמו — קצרה, קצובה ועובדתית (ג' ד'): "עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת". שים לב כי בעצם, יונה בקריאתו (כמדומה בספר) אינו מזכיר להם את מעשיהם הרעים, אינו מעורר אותם לתשובה, אלא חורץ בתוקף גזר דין מוחלט ומוחק, שתחולתו מוגבלת תוך זמן קצוב (40 יום). פסק דין מועזע זה מוצהר ללא כל נימוק ולא כל תנאי. ואף על פי כן, אנשי נינוה מושפעים מקריאת הנביא הזר לחזור בתשובה — בצום ובתפילה ובמעשים — ולהביא בכך לקריעת רוע הגזירה.

הפסוק הפותח, כאמור, אינו בא לפרש את תוכן הקריאה, אלא את סיבתה: "כי עלתה רעתם" של בני נינוה לפני ה'. מה הייתה רעתם? מהמשך הסיפור מתברר שהכוונה היא למעשי חמס ועוול שבין אדם לחבירו. ברור ללא כל ספק שבמושג "רעה" אין הכוונה לפולחן האלילות. כל העולם כולו — מחוץ לעם ישראל — היה אז שטוף בעבודה זרה. ובתיאור דרך תשובתם של בני נינוה לא נאמר שבעקבות הטפת יונה הפסיקו לסגוד לפסילים. רבי אברהם אבן עזרא עמד על כך בדרכו: "והנה ראינו ששבו תשובה גמורה, ולא תמצא כתוב ששברו מזבחות בעלים או גדעו פסילים". אלא שמסקנתו, "והנה מזה נלמד שלא היו עובדי כוכבים ומזלות", אינה מתקבלת על הדעת. ככל הגויים בימים ההם, אף בני נינוה עובדי עבודה זרה היו, הם ואבותיהם; ולא נחתם דינם לכיליון אלא על הגזל. ה' לא שלח את יונה לנינוה כדי להביא להם בשורה דתית-תיאולוגית, אלא כדי להטיף להם מוסר אנושי-חברתי. לא נשלח יונה להעלותם לרמת האמונה המונותיסטית, אלא לנקותם משחיתותם המוסרית. וכך מבואר בדרשות רבי יהושע אבן שועיב (ספרד, המאה הי"ד) ש"באה נבואת יונה להורות כי השם יתברך רחמיו על כל מעשיו, אפילו על עובדי אלילים".

לאחר פסוק הפתיחה של דבר ה', בא פסוק התגובה של יונה — ללא אומר אלא במעשים (א' ג'), "ויקם יונה לברוח תרשישה מלפני ה'". תרשיש היא עיר חוף לצד מערב, בכיוון ההפוך לנינוה. למה בורח יונה? בדרכו האמנותית הסיפור המקראי אינו מפרש, אלא מאפשר לגיבור עצמו לנמק את צעדו בתפילתו לה', בסוף הספר. כמסופר, העובדה שהאלקים ניהם על הרעה אשר דיבר לעשות לנינוה, ולא הפך את העיר, הציקה ליונה עד מוות (ד' א'):

וירע אל יונה רעה גדולה, ויחר לו, ויתפלל אל ה', ויאמר:
 "אנא ה' צהלוא זה דברי, עד היותי על אדמתי;
 על כן קידמתי לברוח תרשישה,
 כי ידעתי, כי אתה אל חנון ורחום,
 אך אפים ורב חסד וניחם על הרעה,
 ועתה ה', קח נא את נפשי ממני,
 כי טוב מותי מחיית".

פירוש: זו הייתה מחשבתי בעודי בארצי, ולכן נסיתי לברוח, כי ידעתי כי אנשי נינוה (אולי או וודאי) ישובו בתשובה, ואחרי תרחם עליהם, ואז נבואתי לא תתקיים. ובכן? הוויי סיבה מספקת להתרגז על הצלת עיר מחורבנה, ולהשתדל להימנע ממילוי שליחות הנבואה? רש"י מסביר את הדברים לאמיתותם: מאחר שיונה ידע שאם יחזור אנשי נינוה בתשובה לא יבוא עליהם חורבן, לא רצה להופיע שקרן בעיניהם; הוא פחד שיאמרו שהוא נביא שקר. לכן ניסה לברוח לפני מילוי השליחות, והיה מדוכא עד מוות לאחר מילוי השליחות. כך טבעו של אדם שאינו מוכן להישלח לשוא, ולומר דברים שיציגוהו כרמאי.

אולם נסיון הבריחה של יונה היה לשוא. לאחר שהוטל אל הים בא דג גדול (דג; לא ליתן, לא whale) ובלעו, ולאחר 3 ימים ולילות הקיאו אל היבשה. מעשה הדג, לפי עומק פשוטו, הוא בגדר חלום חזוני נבואי (כך טוען רבי יוסף קספי בהסתמכו על רמב"ם). סמליות הדג היא בצינה תהומות ומצולות ים — מעמקים. והמתפלל קורא אל ה' ממעמקי צרותיו וממעמקי לבו. ואולי אפשר לראות כעין קשר סמלי בין חלום הדג ושם העיר "נינוה" שפירושו באכדית הוא "גנה של דג" (גן פירושו דג), וסימנו בכתב היתדות היה צורת דג בתוך בית. הרמו הפיזי הוא: הנביא נשלח לנינוה (גנה הדג); סופו שבא לתוכה, אם בחלום (במצי הדג ממש) ואם בהקיץ (בתוך העיר המסמלת את גנה הדג). הלקח הדתי: אי אפשר לברוח מבורא עולם, "אשר עשה את הים ואת היבשה"; כבשירת תהלים (קל"ט ו'): "אשר עשה את הים ואת היבשה"; כבשירת תהלים (קל"ט ו'):

אנא אלך מרוחק? ואנה מפניך אברח?
אם אסק שמים — שם אתה! ואציעה שאול — הנך!
אשא כנפי שחר, אשכנה באחרית ים — גם שם ידך תנחני, ותאחזני ימינך!

רעיון זה הוא ביסודו של השיר החסידי הנפלא של רבי לוי יצחק מברדיצ'ב, "אתה!" ("דודל"ה" ביידיש): בכל מקום שאפנה, ה', שם "אתה!" — ללא אפשרות בריחה. מתוך הכרה זו אפשר גם לדלות עידוד ותקווה, כבתפילתו של יונה ממעי הדגה (ב' ג'), "קראתי מצרה לי אל ה' ויענני וגו'", גם כאשר (ו') "אפפוני מים עד נפש". ומכאן נובעת מטבע הברכה שבמשנת תענית (ב' ד'), "מי שענה את יונה ממעי הדגה, הוא יענה אתכם..."

נקודת המוקד בספר יונה היא שאלת הניגוד בין מוחלטות דבר ה' וכוח ההחלטה החופשית של האדם — זהו המתח הנצחי שבין גזירה לבחירה ("הכול צפוי והרשות נתונה!") — בין נצחיות דבר ה' מחד וכוח התשובה האנושית לבטל את רוע הגזירה מאידך. האם נתקיימה נבואת יונה על מהפיכת נינוה? האם לא צדק יונה בחושבו כי לא נתקיימה, וכי, לכן, הוא נחשב ל"נביא שקר"? לכאורה צדק יונה בטענתו: מה טעם לנבא כי נינוה נהפכת, כאשר בסופו של דבר אין היא נהפכת?

לפי השקפת חז"ל (סנהדרין פ"ט ב'), נבואת יונה — "עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת" — התקיימה במלוא שלמותה ובאמיתותה העילאית: הביטוי "ונינוה נהפכת" אוצר בחובו שתי אפשרויות של פירוש: העיר "תיהפך" מילולית (מלמעלה למטה), באופן שלילי והרסני, כלומר נינוה תיחרב; או, היא "תיהפך" מטפורית (מרעה לטובה), באופן חיובי ובונה, כלומר, תחזור בתשובה, דרך מהפכה רוחנית. בין כך ובין כך נתקיימה הגזירה. לאנשי נינוה ניתנה הברירה לפרש את הגזירה בהתאם להכרעתם. הם בחרו בפירוש החיובי וניצלו. ובכן טעה יונה בשתיים: בריחתו לא הצליחה; שליחותו הצליחה. הסברת חז"ל זו קולעת בעוצמתה לדורות עולם. הלקח: הגזירה האלקית היא מוחלטת, אולם בידינו הכח — הרשות, החובה והסמכות — לפרשה. דבר אלוהי יקום לעולם — בהתאם לפירוש האנושי הנמסר לרשותנו. בכך אנו שותפים לבורא — מלאכיו עלי אדמות. זהו רז התשובה של היום הקדוש.